

ANA MASKALAN

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska
ana@idi.hr

Tko, što, kako?

Ideja napretka i društvena promjena*

Sažetak

U ovom će radu biti riječi o odnosu između novovjekovne ideje napretka i društvenih promjena. Premda je s negativnom kritikom čovjekovih intelektualnih i, značajnije, moralnih kapaciteta u kreaciji boljega društva i svijeta dovedena u pitanje utopijska ideja o svijetloj budućnosti, ideja napretka još uvijek egzistira u suvremeno doba. Ono što ostaje problematičnim, što se i dalje može s pravom smatrati podbačajem ideje napretka, nalazi se u odgovorima na tri pitanja: o subjektu napretka (tko se razvija?), o objektu napretka (što se razvija?) i o sredstvu napretka (kako se razvija, tj. na koji se način napredak ostvaruje?). U beskompromisnom suočavanju s odgovorima na njih i s posljedicama pronalaženja boljih alternativa davno zadanim premisama napretka leži rehabilitacijski potencijal ideje napretka i terapijski potencijal društvenih promjena.

Ključne riječi

ideja napretka, društvena promjena, filozofija povijesti, budućnost, društveni pokreti

Ideja napretka i društvena promjena – osnovne postavke

Filozofsko-historijsko razumijevanje ideje napretka u bliskoj je vezi sa samim temeljima ove filozofijske discipline te je neodvojivo od njezina tumačenja kako smisla povijesti tako i općih zakona koji njome upravljaju. Pod time u prvom redu mislim na dvije osnovne filozofske koncepcije povijesti – kao cikličke i kao linearne – pri čemu se ideja napretka dovodi u vezu s potonjom. Naime, napredak kao proces čiji je najnoviji rezultat nužno bolji od svakog prethodnog moguć je u svojem apsolutnom smislu jedino u linearnoj povijesti, tj. u povijesti konstantnog zbivanja u smjeru neponovljivog. I dok su se u povijesti filozofije ove dvije koncepcije povijesti manje-više izmjenjivale, van isključivo filozofskog područja, a osobito tijekom i nakon prosvjetiteljstva, uočava se dominacija

* Rad je prethodno objavljen u časopisu *Filozofska istraživanja* 38 (2018) 4, str. 853–862.

stava o linearnoj povijesti kojom dominira neprekinuti i nezaustavljivi proces napretka. U temelju tog stava nalazilo se epistemološko i etičko uvjerenje o moći pozitivnog utjecaja ljudskog uma i volje (razumljenih ujedno kao svim ljudima zajedničkih, dakle, univerzalnih) na historijski proces. Drugim riječima rečeno, smatralo se kako je primjenom ljudskog uma – i to primarno u sklopu znanstvenog postupka – moguće riješiti društvene probleme te osigurati bolji svijet i bolju budućnost. Istovremeno, čovjekova je volja smatrana dovoljno snažnom da ga drži nepokolebljivim na putu napretka. Sam se napredak pritom definirao procesom poboljšanja čovjekova i društvena stanja pri čemu se to isto poboljšanje najčešće dovodilo u vezu s pomacima u stupnjevima prihvaćenosti/raširenosti pojedinih ljudskih i društvenih vrijednosti poput slobode i demokracije, tj. s povećanjem materijalnog i emocionalnog blagostanja.

Rečeni se proces u brojnim teorijama dovodio u vezu s društvenim (ekonomskim, kulturnim i političkim) promjenama koje ovise o različitim čimbenicima i njihovim kombinacijama. Shackman, Liu i Wang čimbenike napretka dijele na one slučajne/jedinstvene i na one systemske/uobičajene.¹ Slučajni su čimbenici napretka npr. geografska otkrića, tehnička dostignuća, okoliš ili klimatske promjene. Tako je npr. izum i razvoj parnog stroja značajno utjecao na prvu industrijsku revoluciju u 18. stoljeću, koja je pak u sljedećim desetljećima posljedomala neizmjenim gospodarskim i političkim promjenama. Velika geografska otkrića 15. i 16. stoljeća nisu samo promijenila postojeću sliku svijeta nego su mnogim otkrivačima i njihovim sunarodnjacima, zahvaljujući razvoju proizvodnje i trgovine, osigurala blagostanje i prosperitet. Dakako, oni »otkriveni« nerijetko nisu uživali isto blagostanje i prosperitet, nego su gorko patili pod teretom kolonizacije i prateće eksploatacije, o čemu će biti više riječi u trećem dijelu ovoga rada.

Među systemskim čimbenicima promjena za koje navedena grupa autora drži da se odnose na manje-više sva društva i njihov logični smjer razvoja nalaze se socijalna mobilizacija, strukturna diferencijacija, razvoj slobodnih resursa, specijalizacija i raznovrsnost društvene organizacije te stabilan i fleksibilan sustav vladanja.² Drugim riječima rečeno, društvene promjene koje vode k napretku podrazumijevaju određene systemske preduvjete. Tako npr. stabilni i fleksibilni ekonomski i politički sustav omogućuje uspješno iskorištavanje sredstava, dok pak društvene vrijednosti i običaji kompatibilni s rastom i razvojem djeluju blagotvorno na akumulaciju i razvoj kapitala.³

¹ Gene Shackman, Ya-Lin Liu i George (Xun) Wang, »Why does a society develop the way it does?«, *The Global Social Change Research Project*. Dostupno na: <http://gsociology.icaap.org/report/summary2.htm>.

² Ibid.

³ Ibid.

Ono što nedostaje ovakvim opisima promjena kao organskih, gotovo bezumnih procesa u kojima se mnogobrojni društveni akteri pomiču po šahovskoj ploči povijesti jest uloga pojedinca, svjesnog i mislećeg bića koje odabire društvenu promjenu kao lijek za nepodnošljivost postojećega. Nazvali njegova stremljenja aspiracijama, nadama, snovima ili pukim željama izvjesno je za vjerovati da u ljudskoj prirodi postoji potreba za drugačijim/boljim životom. Ponekad je za zadovoljenje te potrebe nužno tek marginalno utjecati na vlastitu neposrednu ili posrednu okolinu, poput pronalaskom zaposlenja, promjenom mjesta stanovanja, udomljavanjem psa ili utjecanjem na promjenu nekog zakona vlastitim političkim angažmanom, a ponekad je nužno srušiti postojeći politički ili ekonomski sustav i graditi novi na njegovim ruševinama. Ono što se pritom uočava, neovisno o radikalnosti samih promjena i uspješnosti njihovih rezultata, jest kako ostvarenjem promjene ljudska težnja za boljim ne kopni, nego stječe nove konture. Uvijek može biti bolje. Razlog ovakvoj čovjekovoj sklonosti ne leži nužno u nezasitnosti njegove prirode, nego u nesavršenosti egzistencije koja uvijek otvara mogućnost za neki oblik promjene.

Govoreći o prirodi društvenih promjena, a u vezi s gore spomenutom radikalnošću promjena, nerijetko se razlikuju planirane i postepene promjene društvenih struktura s ciljem njihova poboljšanja ili pak rušenja istih s ciljem izgradnje novih, boljih. S time u vezi, uvodi se razlika između reformacija i revolucija kao alata društvene promjene od kojih se reformacije odnose na popravljavanje ili »usavršavanje« postojećih društvenih struktura, za razliku od revolucija koje podrazumijevaju rušenje istih upravo zbog njihove nepopravljivosti. Nositelji promjena su institucije, grupe i pojedinci čija je potreba za promjenom najčešće utemeljena na nezadovoljstvu postojećim društvenim okolnostima koje prati nada ili uvjerenje u bolju budućnost. Razlika između reformacija i revolucija nije uvijek precizna i jasna te se nerijetko konkretna vrsta društvene promjene uočava tek *post festum*. Kao primjer navedenoga može poslužiti protestantska reformacija, velika religijska promjena u 16. stoljeću koja je započela s jasnim pozivom na reforme postojećih uvjerenja i praksi Rimokatoličke Crkve,⁴ a koja je s vremenom prerasla u veliku revoluciju i završila religijskim raskolom.

Ideja napretka doživjela je svoju prvu ozbiljniju krizu u drugoj polovini 19. stoljeća, a mnogi ju u 20. stoljeću proglašavaju zastarjelom i pokopa-

⁴ Kao simbolički početak protestantske reformacije uzima se 1517. godina kada je na vrata crkve u Wittenbergu obješeno 95 teza o oprostajnicama ili indulgencijama Rimokatoličke Crkve nje-mačkog profesora teologije i svećenika Martina Luthera. Ovakav postupak predstavljao je uobičajenu akademsku praksu u to doba, pozivajući širu publiku na čitanje i raspravu. Usp. Donald E. McKimm (ur.), *The Cambridge Companion to Martin Luther*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.

nom.⁵ Kritika o neodrživosti njezinog znanstvenog doprinosa objašnjavanju fenomena vezanih uz društveni razvoj bila je minorna u usporedbi s puno ozbiljnijom zamjerkom:⁶ onom koja se odnosila na povjerenje u moć (univerzalnih) uma i volje u ovladavanju društvom, svijetom i poviješću. Tome su doprinijeli mjerljivi užasi 20. stoljeća – od zastrašujućih ratnih razaranja, preko ekonomskih kriza do ekoloških katastrofa – čiji su se krivci tražili upravo u nedostatnosti (znanstvenog) uma i slabosti volje. O navedenom će više riječi biti u drugom dijelu ovoga rada.

Suvremeni gubitak vjere u napredak kao *spiritus movens* povijesti dijelom je praćen i gubitkom vjere u smisao društvene promjene, osobito one koja bi postojeće strukture ozbiljnije dovodila u pitanje, ma kako iste nepravedne i neadekvatne bile. Odgovor koji se pritom često nadaje jest taj da je svijet koji čovjek nastanjuje, koliko god bio daleko od utopijskih tvorevina sreće i blagostanja, i dalje višestruko bolji od svega u što se može pretvoriti, budu li si njegovi ljudski stanovnici utvarali da od njega mogu napraviti nešto bolje od onoga što već sada jest. Ova rezignacija i defetizam nerijetko su potpomognuti mračnim i zastrašujućim slikama budućnosti koje suvremena mašta obilno proizvodi, dok istovremeno presušuje kad je riječ o drugačijim, optimističnim slikama. I dok je posve trezveno pozivati na naivnost optimizma u doba ozbiljnih humanitarnih i ekoloških ugroza⁷ koje se opravdano predstavljaju kao put bez povratka,⁸ nečinjenje koje mnogi odabiru (a među njima je, nažalost, mnogo onih koji imaju moć nešto i učiniti) potencijalno može imati puno gore posljedice od činjenja kojega se toliko pribojavaju.

Ideja napretka – kratki historijat razvoja i krize

Unutar filozofsko-povijesnih rasprava često se ističe kako ideja napretka, koja je s vremenom prešla u ni više ni manje nego u vjeru u napredak, svoje

⁵ U tom kontekstu valja spomenuti Francisa Fukuyamu, Oswalda Spenglera, Theodora Adornoa i Waltera Benjamina.

⁶ Georg G. Iggers, »The Idea of Progress: A Critical Reassessment«, *The American Historical Review* 71 (1965) 1, str. 1–17, doi: <https://doi.org/10.2307/1863033>.

⁷ Premda je svako doba obilovalo katastrofičnim upozorenjima zbog kojih se i ova današnja mogu činiti smiješnima, ostaje činjenicom da razorna snaga suvremena čovjeka bitno nadilazi onu ranijih stoljeća.

⁸ Početak 2018. godine obilježen je pomicanjem tzv. Sata Sudnjeg dana na dvije minute do ponoći. Ovim satom skupina stručnjaka okupljenih oko *Biltena atomskih znanstvenika* od 1947. godine simbolički opisuje blizinu planete kataklizmi. Ono što danas zabrinjava navedene znanstvenike jest neuspjeh (dijelom i nevoljkost) svjetskih čelnika u suočavanju s nadolazećom prijetnjom globalnog nuklearnog rata i klimatskih promjena. Zadnji puta kada je sat bio ovako blizu ponoći bilo je 1953. godine kada su Sjedinjene Američke Države, zatim i Sovjetski Savez, testirali hidrogensku bombu. Vidi: »Doomsday Clock«, *Bulletin of the Atomic Scientists*. Dostupno na: <https://thebulletin.org/doomsday-clock/>.

šire društveno ozbiljenje stječe zahvaljujući, u prvom redu, novovjekovnom razvoju prirodnih znanosti i snaženju njihovih kapaciteta u ovladavanju prirodom. Prirodnoznanstvenici poput Galilea Galileja, Nikole Kopernika, Johanna Keplera i Isaaca Newtona, kojima se pridružuju filozofi i znanstvenici René Descartes i Francis Bacon, ne samo što su doprinijeli eksploziji znanstvenih otkrića nego su znanost u prvom redu predstavili primjenjivom, tj. iskoristivom. Primjena znanosti dovela je do usavršavanja proizvodnih moći i rasta ekonomskog bogatstva koji je slijedio i razvoj modernog građanskog društva sa svim njegovim pogodnostima.

Sama ideja napretka razvila se u francuskom prosvjetiteljstvu u radovima Voltairea, Denisa Diderota, Annea Roberta Jacquesa Turgota, Nicolasa de Condorceta i Augustea Comtea. Njezinim aksiomima Lino Veljak određuje sljedeće:

»Povijest se zbiva pravocrtno; opće se stanje stalno poboljšava (iako su mogući povremeni zastoji i nazadovanja); promjene se zbivaju na temelju povijesne nužnosti i usmjerene su nekome cilju (teleologija, nije zastupljena u svim inačicama teorije napretka); povijest se razvija planski (katkad čak i na temelju – obično sekularizirane – ideje providnosti); iz znanstvenog napretka posredovanjem tehničke primjene znanosti slijedi kauzalan lanac političkoga, socijalnoga, moralnoga i kulturnog napretka.«⁹

Uz navedene zagovornike, ideju napretka integralnim su dijelom svoje filozofije odredili i Immanuel Kant, Georg Wilhelm Friedrich Hegel i Karl Marx. Njezina pojava u teorijama najvećih svjetskih filozofa ne iznenađuje jer u svojem idealnom obliku predstavlja vrhunac primjene najblistavijih aspekata čovjekova uma u nepokolebivom ostvarenju zadanih ciljeva koji su kako pravedni tako i korisni. U prilog rečenome, govorio je višestoljetni očigledni i mjerljivi znanstveni i ekonomski napredak koji je bio uvjerljiv u svojem obećanju da će upravo on dovesti do onoga čemu sve ili barem većina zajednica i društava stremi – ostvarenju boljega života i svijeta. Pritom su se opisi boljega života i svijeta nalazili u mnogobrojnim, od 16. stoljeća beskraino popularnim književnim utopijama. Među njima, osobito simpatične utopije gastronomskog tipa obećavale su svjetove gdje rijekama teče vino, zidovi su kuća izgrađeni od kobasica i sira, pečeni pilići padaju s neba, a ribe iskaču iz jezera direktno u ruke građana.¹⁰

⁹ Lino Veljak, »Napredak«, u: Stipe Kutleša (ur.), *Filozofski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2012., str. 794.

¹⁰ Jedna od popularnijih utopija toga tipa bila je ona o zemlji Cockaigne, ili prema talijanskoj inačici Paese di Cuccagna. Usp. Herman Pleij, *Dreaming of Cockaigne: Medieval Fantasies of the Perfect Life*, prevela Diane Webb, Columbia University Press, New York 2003. Premda se iz današnje perspektive čine duhovitima i dražesno naivnima, takve utopije svjedoče nekim od osnovnih žudnji ljudi toga vremena, nerijetko iscrpljenih gladu i teškom neimaštinom.

Upravo su utopije i njihove kuće od kobasica bile među zaslužnijima za popularizaciju i masovno širenje ideje napretka koja je, zatim, nekoliko sljedećih stoljeća cvala tisućama cvjetova, dok ju užasi dvadesetog stoljeća nisu doveli u pitanje. I premda je opravdano misliti kako je novovjekovni razvoj znanosti dao vjetar u krila ideji napretka, izvjesno je kako je za njezin razvoj bio gotovo jednako ključan jedan raniji historijski obrat. Taj obrat u svojim radovima opisuje britanska teoretičarka Barbara Adam¹¹ te ga blisko vezuje uz odgovor na pitanje o *vlasniku budućnosti*.

Adam tvrdi kako su do renesanse ulogu opisivanja svijeta i vodstva čovjeka kroz isti imali mitovi.¹² U mitološkim pričama koje su se doticale teme budućnosti, moć nad istom posjedovali su ili bogovi ili duhovi predaka. Jedino su oni mogli, služeći se između ostaloga i snagom providnosti, pokretati svijet i određivati konture njegove promjene. Premda se kršćanski mitovi po ovom pitanju ne smiju u potpunosti izjednačiti s antičkima, osobito u onim dijelovima koji govore o upravljanju vlastitom sudbinom, ostaje izgledno kako je bolja budućnost u kršćanstvu, a onda i pripadajućem mu srednjovjekovlju, bila u prvom redu Božji dar na koji čovjek nije morao/mogao bitno utjecati.

S renesansnim rušenjem zasada srednjeg vijeka došlo je i do obrata u razumijevanju vlasništva nad svijetom i budućnošću, a koji je bio u bliskoj vezi s čovjekovim postepenim oslobađanjem od religijskih i političkih autoriteta, onih Boga i kralja. Vlasnikom budućnosti, dakle, onim tko na nju može neposredno utjecati prema vlastitoj volji, postaje čovjek. Ono što je bilo u samom temelju ove ideje jest uvjerenje da čovjek posjeduje kako dostatne intelektualne kapacitete za znanje o budućnosti¹³ tako i dostatne moralne ka-

¹¹ Barbara Adam, »Future Matters: Futures Known, Created and Minded«, *Twenty-First Century Society: Journal of the Academy of Social Sciences* 3 (2008) 2, str. 111–116, doi: <https://doi.org/10.1080/17450140802095102>; Barbara Adam, Chris Groves, *Future Matters: Action, Knowledge, Ethics*, Brill, Leiden, Boston 2007. Spomenutu raspravu vidi i u: Ana Maskalan, *Budućnost žene: filozofska rasprava o utopiji i feminizmu*, Plejada, Institut za društvena istraživanja, Zagreb 2015., str. 39–41.

¹² B. Adam, »Future Matters«, str. 112.

¹³ B. Adam, C. Groves, *Future Matters*, str. 78. Adam ima na umu stav Bertranda de Jouvenela kako je poznavanje budućnosti oksimoron (ibid., str. 17) te da je istinsko poznavanje budućnosti bila »povlastica bogova, dar proroka, medija i vidovnjaka, vještica i čarobnjaka te, u novije vrijeme, specijalizirani zadatak astrologa«. Vidi: Barbara Adam, »Futures Told, Tamed and Traded«, *ESRC PF Futures TTT – 010205*, str. 1–13, str. 2. Dostupno na: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.492.5207&rep=rep1&type=pdf>. Unatoč tome, Adam govori i o znanstvenom »znanju« budućnosti koje se odnosi na »prakse znanja koje svakodnevni život čine manje neizvjesnim. Konkretno se prakse ne tiču toliko poznavanja i presretanja sudbine, već više pružanja strukturne sigurnosti za dnevne i sezonske alternacije društvenog života. Takvu se strukturnu sigurnost može osigurati boljom anticipacijom prirodnih ritmova i/ili društvenih interakcija. Ona podrazumijeva potragu za posebnim vještinama i praktičnim znanjima vezanima uz budućnost. Praktična znanja uključuju znanje o činjenju [*in-order-to knowledge*], znanje za upotrebu [*knowledge for use*], to jest

pacitete za utjecaj na istu. Otuda, napokon, i stvaranje svih bitnih pretpostavki za nastanak i širenje ideje napretka kao one koja podrazumijeva nezadanost ljudske i sudbine svijeta, čime se otvaraju vrata za sve one vrste angažmana koji će svijet budućnosti učiniti mjestom po čovjekovoj zamisli i volji. Za to se mjesto, stvoreno po čovjekovoj zamisli i volji, podrazumijevalo da može biti samo bolje od postojećeg. Jer zašto bi itko po svojoj volji i zamisli stvarao mjesto nesreće i bijede?

Ratovi, prirodne katastrofe, gulazi i atomske bombe dovele su u pitanje kako utopijske priče, tako i samu ideju napretka. Znanost i tehnologija koje su već nekoliko stoljeća uživale neizmjerne obožavanje i povjerenje uočene su kao ključne u nacističkim destruktivnim planovima i eugeničkim snovima te je njihova pretpostavljena neutralnost svaki put iznova dovedena u pitanje pred njihovim navodno slučajnim a ipak monstruoznim rezultatima. Njihov gubitak nevinosti osobito se uočava danas, kada su i znanost i tehnologija trampile neovisnost za izdašna korporativna financijska sredstva zbog kojih mnogi postupci, poput genetskog inženjeringa, zamjene ljudskog rada robotskim ili dizajniranja implantata s ciljem »poboljšavanja« čovjeka, izazivaju istinsku jezu i zabrinutost.

Međutim, ideja napretka nije stradala samo uslijed gubitka povjerenja u dobrohotnost znanstvenog i tehnološkog razvoja nego i uslijed krize temeljnih i dotad neupitnih kapaciteta čovjeka – onih intelektualnih i moralnih. Tu su presudnu ulogu odigrale dvije znanstvene teorije koje se opravdano stavljaju na sam pijedestal najznačajnijih teorija suvremenog doba: Darwinova evolucionistička i Freudova psihoanalitička teorija.¹⁴ Isprva su teze Charlesa Darwina išle na ruku zagovornicima ideje napretka jer su sugerirale da je čovjekova potreba za društvenom promjenom inherentna njegovoj prirodi. Time su one našle svoje mjesto u marksističkoj teoriji¹⁵ kojoj je bila bliska ideja da biološku evoluciju prati i ona društvena, tj. da društvena promjena nalazi svoje uporište i u prirodnom zakonu. Kasniji su interpretatori Darwinove teorije, poput Thomasa Henryja Huxleyja u kasnijim godinama svojeg znanstvenog rada, smatrali da evolucija čovjeka ne podrazumijeva nužno (štoviše, ponekad

znanje strukturiranja, upravljanja i uklanjanja nesigurnosti iz područja van iskustva. Ona ujedno obuhvaćaju korisna znanja u nastojanju da neizvjesno bude izvjesnije, nesigurno sigurnije i nepoznato poznatije.« Vidi: *ibid.*, str. 5.

¹⁴ A. Maskalan, *Budućnost žene*, str. 60–61.

¹⁵ U svojem pismu prijatelju Ferdinandu Lassalleu, 16. siječnja 1961. godine, Marx piše kako unatoč trapavom engleskom stilu argumentiranja Darwinov rad odgovara njegovim ciljevima jer pruža osnovu u prirodnim znanostima za historijsku klasnu borbu. Vidi: »Marx to Ferdinand Lassalle, in Berlin, London, 16 January 1861«, u: Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works, Volume 41: Marx and Engels 1860–1864*, preveli Peter Ross, Betty Ross, Lawrence & Wishart, London 1985., str. 245–247, str. 245–246.

joj i direktno protuslovi) evoluciju njegovih kapaciteta za moralno djelovanje.¹⁶ Same marksiste osobito je razočaralo posljedično socijalno-darvinističko poniranje¹⁷ (prisutno kod npr. Ernsta Haeckela ili Ludwiga Büchnera)¹⁸ u rasizam, imperijalizam i eugeniku te njihovo opravdanje tezama o nužnosti sebičnosti te o preživljavanju najjačih i najsposobnijih kao prirodnom zakonu. Potonje se neobično uspješno utkalo u ideologiju suvremenih neoliberalnih kapitalističkih društava odgovornih za društvene nejednakosti i nepravde, eksploataciju i masovno uništenje prirode i života, što ih istovremeno ne sprječava da svoj socio-ekonomski sustav i vrijednosti proglašaju najboljim mogućima. Čemu napredak, čemu društvena promjena ako boljih od njih nema?

Na tragu darvinističkih etičkih argumenata bio je i Sigmund Freud¹⁹ koji je u svojem bavljenju ljudskom psihom zaključivao o nesvjesnim, nagonskim a onda i teško iskorjenjivim aspektima bića kojima je teško (nemoguće) upravljati voljno ili razumski, a koji nisu usmjereni k civilizacijskoj izgradnji pravednosti i mira, nego prema apokaliptičnoj destrukciji i ratu. Time je Freud, u čemu su ga pratila i povijesna zbivanja njegova vremena, doveo u pitanje ideju napretka, prosvjetiteljsku vjeru u moć razuma/snagu volje u izgradnji boljega svijeta i budućnosti i, napokon, sve slatke utopijske snove i nade o drugačijem, sretnijem životu. Drugim riječima rečeno, Freud se pridružio Darwinu u rušenju temelja ideje napretka, onoga o čovjeku kao *vlasniku* (bolje) *budućnosti* jer ga njegova destruktivna priroda, njegov *Thanatos* ili volja za smrću, onemogućuje u kreiranju boljega svijeta. Svijest o čovjekovoj *grešnosti* i nesposobnosti prevladavanja mračnih strana vlastita bića utjecala je i na suvremeno pesimistično razumijevanje društvene promjene kao one koja potencijalno može odvesti u nemjerljivo gore sutra. Posljedice istog su i defetističko odustajanje od političkog ili drugih oblika aktivističkog djelovanja te osuda onih koji se na takvu vrstu djelovanja usuđuju.

Ideja napretka – tko, što i kako?

Unatoč, dakle, navedenim Freudovim i Darwinovim kritikama, unatoč kasnijem proglašavanju kraja svijeta od strane Francisa Fukuyame, sa svim njegovim najgorim i najboljim stremljenjima, unatoč političkom oportunističkom

¹⁶ Thomas Henry Huxley, *Evolution and Ethics*, Cambridge University Press, New York 2009.

¹⁷ Marko Kardum, »Marksizam kao negacija socijalnog darvinizma«, *Čemu: časopis studenata filozofije* IX (2010) 18/19, str. 30–43.

¹⁸ Richard Weikart, *From Darwin to Hitler: Evolutionary Ethics, Eugenics, and Racism in Germany*, Palgrave Macmillan, New York, Houndmills, Basingstoke, Hampshire 2004.

¹⁹ Sigmund Freud, *Civilization and its discontents*, preveo Gregory C. Richter, W. W. Norton & Company, New York 1961.

i kratkovidnosti koji trajanje društvene promjene svode na duljinu političkog mandata, unatoč suvremenom defetizmu, relativizmu, popularnom pesimizmu i zamornom proglašavanju čovjeka sebičnim i slabim bićem nesposobnim da domisli i miroljubivo provede promjenu, unatoč svemu tome ideja je napretka i dalje prisutna. Štoviše, moglo bi se reći kako ona živi svugdje osim u teoriji. Iako je dobrim dijelom prognana iz društvene teorije, ona ipak preživljava, makar samo, riječima de Benoista, kao simbol.²⁰ Isti se autor ujedno upušta u pronalaženje njezinih ostataka kako u političkom žargonu,²¹ tako i u javnom diskursu koji je i dalje optimistično usmjeren prema budućnosti te napretku daje pozitivne konotacije. To se osobito prepoznaje u kultu noviteta, medijskom oduševljenju najnovijim tehnologijama i novim modama. Ideju napretka de Benoist ispravno primjećuje i u još uvijek snažnoj ideji (neograničenog) rasta i razvoja, osobito u proizvodnji dobara, njihovoj potrošnji i globalnoj cirkulaciji. Njegovu misao dodatno zaoštava već spomenuta Barbara Adam²² koja industrijska kapitalistička društva određuje duboko prožetima napretkom što se, između ostaloga, očituje u njihovoj dinamičnosti i neprekidnoj čežnji za promjenom umjesto za stabilnošću. Jer za njih stajati na mjestu znači zaostajati. Takva se društva bitno razlikuju od onih čiji je cilj nepromjenljivost i stabilnost, u kojima se predmeti izrađuju da bi potrajali, političke strukture oblikuju se da bi izdržale, a građani ulaze u društvene odnose s određenom dozom predvidljivosti. Takva društva ujedno bolje »poznaju« budućnost jer očekuju bitno manji broj promjena koje bi na istu mogle utjecati, u usporedbi s društvima u kojima neprestana i brza promjena izaziva slabiju sposobnost anticipacije a onda i naziranja kontura budućnosti.²³

No i de Benoist i Adam ispuštaju iz svojih perspektiva još jedno mjesto preživljavanja ideje napretka, mjesto gdje ona potencijalno živi u svojem ponešto reduciranom obliku, premda, za razliku od drugih spomenutih suvremenih manifestacija napretka, čuva ono najvrjednije u njoj – povjerenje u snagu

²⁰ Alain de Benoist, »A Brief History of the Idea of Progress«, preveo Greg Johnson, *The Occidental Quarterly* 8 (2008) 1, str. 7–16.

²¹ De Benoist drži da se ideja napretka u politici najčešće iscrpljuje u raspravama oko prevlasti vrijednosti *novoga čovjeka*, kao nosioca napretka, nad tradicionalnim vrijednostima *staroga čovjeka*, što ga kao konzervativca i predvodnika ekstremno desnog europskog pokreta, dakako, duboko iritira. Usp. de Benoist, »A Brief History of the Idea of Progress«, str. 15. Iako se slažem s njegovim stavom o ideji napretka kao oružju u ideološkim raspravama dviju suprotstavljenih strana, mišljenja sam kako je ideja napretka također i redovni populistički alat političara svih provenijencija koji se njime obično služe u onom dijelu svojih političkih govora u kojima se spominju obećanja. Nažalost, čak i u svojim praznim značenjima ideja napretka je doživjela posljednjih desetljeća ozbiljno ograničenje u svojem doseg jer su suvremeni političari primarno koncentrirani na trajanje vlastitih mandata, pa tako i obećani napredak nema više raniju dalekosežnost.

²² B. Adam, »Futures Told, Tamed and Traded«, str. 1.

²³ Bertrand de Jouvenel, 1967. prema: B. Adam, »Futures Told, Tamed and Traded«, str. 1.

društvene promjene. Ideja napretka, osobito kad se radi o njezinom naglasku na fundamentalnoj čovjekovoj potrebi za stvaranjem boljega (pravednijega, sretnijega) društva, integralni je dio suvremenih društvenih pokreta.

Društvenim se pokretima najčešće opisuje solidarno djelovanje određene skupine ljudi da bi se ostvario zajednički cilj. Ciljevi društvenih pokreta uvijek su u bliskoj vezi s društvenim promjenama. Glavni cilj društvenih pokreta nije nužno samo pokretanje (premda je ovaj cilj češći), nego se on povremeno odnosi i na zaustavljanje neke konkretne društvene promjene, pri čemu se oba procesa uobičajeno zbivaju van regularnih institucionalnih kanala.²⁴ Društveni su pokreti relativno noviji fenomen koji datira iz 19. stoljeća, a njihovim se preduvjetima obično određuju demokratski politički sustav, masovno obrazovanje, sloboda govora i ekonomska neovisnost. Dakako, današnji globalni pokreti zahtijevaju i više ili manje složenu komunikacijsku i prometnu infrastrukturu. Društvene pokrete pokreće nezadovoljstvo, od kojih je svakako najснаžnije ono uzrokovano osjećajem duboke nepravde. Upravo zato je u njihovom korijenu društvena promjena koja izrasta iz potrebe da se nepravda i njezini uzroci što prije otklone. Društveni pokreti svojim djelovanjem prkose suvremenom defetizmu i čestoj apolitičnosti građana i građanki, pozivajući na otpor ratu i naoružanju, rasizmu i seksizmu, diskriminaciji i destrukciji. Prema subjektima svoje borbe dijele se, između ostaloga, na mirovne i antinuklearne, antirasističke i feminističke, alterglobalizacijske i ekološke.

Iako većina društvenih pokreta u sebi čuva ideju napretka i to u onoj mjeri u kojoj vjeruju u snagu ljudskog angažmana u promjeni svijeta na bolje, oni istovremeno ideju napretka i nenamjerno lišavaju nekih od njezinih spornih osobina koje se dijelom odnose na ranije spomenutu aksiomatsku strukturu (poput kauzalne veze razvoja znanosti i razvoja morala, a koja se pokazala problematičnom), a dijelom na neke njezine povijesne manifestacije zbog kojih je i bila izložena kritici. Spomenute osobine, mogli bismo slobodno reći ograničenja ili čak promašaji, ideje napretka u ovom su radu iz analitičkih razloga podijeljeni u tri skupine: s obzirom na subjekt napretka, s obzirom na objekt napretka i s obzirom na sredstvo napretka.

1.

Na razini subjekta napretka, odnosno na razini odgovora na pitanje tko napreduje, reći da napreduje čovjek jest nezgodna simplifikacija. Kroz povijest je, naime, pojam čovjeka bio bitno sužen. Za Aristotela je, kao što je poznato,

²⁴ James M. Jasper, »Social movements«, u: George Ritzer (ur.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford, Carlton 2007., str. 4451–4459, str. 4451.

čovjekom mogao biti samo odrastao, slobodan muškarac i građanin. Aristotel pritom nije oblikovao već rezonirao duh vremena, duh koji je predugo ostao neupitan i koji je kao takav nametnuo ideji napretka svojevrsna ograničenja u definiciji njegova subjekta. Dobar dio povijesti žene, djeca, ne-bijelci, »kri-vo-vjerci« i slični, nisu smatrani ljudima, tj. nisu uživali one mogućnosti koje »pravi« ljudi jesu. Napredak do kojeg je dovela kolonizacija, pojam koji se u eurocentričnoj tradiciji primarno nazivao *geografskim otkrićima*, bio je rezerviran isključivo za one koji su kolonizirali dok je za kolonizirane značio samo siromaštvo, bolesti i smrt. Nažalost, i danas veliki dio čovječanstva, osobito oni koji nastanjuju tzv. zemlje »trećega svijeta«, ne bivaju subjektom napretka, nego ponajčešće sredstvom napretka drugih. Drugim riječima rečeno, za ostvarenje napretka jednih podrazumijeva se eksploatacija drugih. Primjere rečenoga moguće je pronaći u zemljama Afrike i Južne Amerike koje opskrbljuju bogati Zapad hranom dok njihovo vlastito stanovništvo gladuje. Isti razvijeni/napredni Zapad je, također, veliki konzument jeftine ili čak besplatne/ropske radne snage iz siromašnih zemalja i zemalja u razvoju. Čak i u zemljama »prvoga svijeta« neravnopravnost, ksenofobija, šovinizam, homofobija, rasizam i seksizam samo su neke od pojava čije je naličje eksploatacija i onemogućavanje napretka pojedinca ili neke grupe ljudi. Jer napredak je dosad u prvom redu bio privilegija te je ideja napretka bila i još uvijek jest isključiva. Mijenjati subjekt napretka ne znači, dakle, samo proširivati skup privilegiranih uvodeći u njega sve one koji su iz ovih ili onih razloga iz njega ispali, nego ukinuti privilegij kao takav i eksploataciju kao njegovu izravnu posljedicu.

2.

Na razini objekta napretka ili na razini odgovora na pitanje što to zapravo napreduje pokazalo se kako je ideja napretka, ponovno, ograničena jer se kroz povijest u prvom redu odnosila na napredak znanosti te njime osigurani napredak ekonomije. Pritom, kada je o ekonomiji riječ, nije svaki ekonomski sustav bio određen nositeljem napretka, nego uglavnom samo jedan – kapitalistički. On jest neko vrijeme imao manje ili više ozbiljnu konkurenciju. Marx je, naime, kapitalizmu odricao trajnost nalazeći u njemu sjeme vlastite destrukcije te mu tražeći zamjenu u socijalizmu. Propašću pokušaja potonjega, kapitalizam se nameće kao najbolji od svih mogućih sustava koji čak i vijest o vlastitoj destruktivnoj naravi preokreće sebi u korist, nazivajući ju »kreativnom destrukcijom«.²⁵ Političke i

²⁵ Radi se o sintagmi koju je iz Marxove ekonomske teorije preuzeo i popularizirao austrijski ekonomist Joseph Schumpeter u svojoj knjizi *Capitalism, Socialism and Democracy* iz 1942. Schumpeter kaže: »Kapitalizam je, dakle, po prirodi oblik ili način ekonomske promjene i ne samo da nikada nije nego nikada ne može biti stacionaran. (...) Otvaranje novih tržišta, stranih ili domaćih,

društvene implikacije takvog oblika ekonomskog napretka nije potrebno nabrajati jer su svima manje ili više poznate. Ono što je, po mojem mišljenju, veći problem jest to što se svođenjem napretka u prvom redu na ekonomski napredak definicija boljega života omeđuje granicama proizvodnje i potrošnje materijalnih dobara. No pokazalo se kako dobar život nije svodiv na materijalno posjedovanje, a čak i da jest, dovoljna količina materijalnih dobara ne garantira njihovu ravnopravnu distribuciju kao što ni ona sama po sebi nije dovoljna da se iskorijene mnoga od društvenih zala. Drugim riječima rečeno, napredak mora uključivati i nematerijalna dobra koja uključuju društvene odnose i procese, a tu je postojeći ekonomski sustav prije prepreka nego pomoć te je njegov doseg više regresivan nego progresivan. Upravo njemu npr. konvenira proglašavanje čovjeka sebičnim bićem koje vlastitu dobrobit pretpostavlja tuđoj, što samo po sebi, onda, dovodi u pitanje mogućnost napretka pozitivnih osobina ljudskih bića poput velikodušnosti i empatije. Može li uopće napredovati nešto čega navodno skoro da i nema?

3.

Treća razina podbačaja ideje napretka odnosi se na problematiku sredstva ili načina njezina ostvarenja. Drugim riječima rečeno, radi se o odgovoru na pitanje kako se napredak ostvaruje, a glasi: kroz eksploataciju prirodnih bogatstava te razvoj znanosti i tehnologija usmjerenih na što efikasniju, dakle bržu i jeftiniju, eksploataciju tih bogatstava. Ideja napretka je od svojeg postanka implicitno sadržavala stav kako prirodni izvori neće nikada presušiti, što je u posljednje stoljeće dovedeno u pitanje. Znanstveno i tehnološko nasilje nad prirodom s vremenom je prepoznato i kao nasilje nad čovjekom te je dovedena u pitanje uspješnost čovjekova izmještanja iz svijeta prirode na putu prema raju. Pozitivizmom proklamirana neutralnost u navodnoj borbi protiv ideologija dovela je u pitanje vrijednosne, a onda i kritičke osobine znanosti čineći ju tako, paradoksalno, nimalo neutralnim sredstvom uspostave moći i kontrole nad objektima znanstvene znatiželje. Uostalom, znanost primarno ili čak isključivo usmjerena k eksploataciji krnja je i površna, dok je pak napredak utemeljen na samo-uništenju u svojoj biti paradoksalan.

Zaključno valja istaknuti kako se brojni društveni pokreti u svojim promišljanjima izravno suočavaju sa svim navedenim omaškama napretka, pro-

i organizacijski razvoj iz obrta i tvornice pa sve do primjera kao što je US Steel pokazuju isti proces industrijske mutacije – ako smijem upotrijebiti taj biološki pojam – koji neprekidno revolucionira gospodarsku strukturu iznutra, neprestano uništavajući staru, neprekidno stvarajući novu. Ovaj proces kreativnog uništenja bitna je činjenica o kapitalizmu. Vidi: Joseph A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Routledge, London, New York 2003., str. 83–84.

nalazeći svoje utemeljenje upravo u otporu ograničenjima subjekta, objekta i sredstva napretka. Anti-rasni, feministički i postkolonijalni pokreti odupiru se ograničenju subjekta, anarhistički, anti-kapitalistički i dijelom alterglobalizacijski pokreti kritiziraju dosadašnji objekt napretka dok anti-ratni i ekološki dovode u pitanje sredstva napretka. Unatoč navedenim kritikama, oni ne odustaju od povjerenja u sam napredak i u prateću društvenu promjenu. Istovremeno, svjesni su da se, dok teoretičari žmire, okrećući stroj tradicionalno shvaćenog napretka i dalje vrti ništeći pred sobom »nedovoljne« ljude i služeći se krnjom znanošću u destrukciji prirode i života. Za njih odustajanje od ideje napretka u cjelini ujedno podrazumijeva i odustajanje od njezine kritike, a onda, na kraju, i od društvene promjene, što znači daljnje perpetuiranje svih onih nepravdi koje je taj omrznuti napredak trebao iskorijeniti.

ANA MASKALAN

Who, What, How?

The Idea of Progress and Social Change

Abstract

This paper discusses the relationship between the modern idea of progress and social change. Although the negative criticism of human's intellectual and, more importantly, moral capacities in the creation of better society and the world have put in question the utopian idea of a bright future, the idea of progress still exists today. What remains problematic and can rightly be considered a shortfall of the idea of progress, lies in the answers to three questions: about the subject of progress (who is progressing?), about the object of progress (what is progressing?) and about the means of progress (how is progressing? i.e., how is progress achieved?). In an uncompromising confrontation with their responses and with the consequences of finding better alternatives to the long-standing premises of progress, lies the rehabilitation potential of the idea of progress and the therapeutic potential of social change.

Key words

idea of progress, social change, philosophy of history, future, social movements